

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Богдан Хмельницький і проблеми державності України*

Зміцнення позицій української держави викликало велике занепокоєння серед панівного класу Речі Посполитої, і її уряд вирішив ліквідувати українську автономію. У лютому 1651 р. польська армія перейшла у наступ і знову розпочалися воєнні дії. Під час вирішальної битви під Берестечком 20 червня хан підступно залишив поле бою (є підстави вважати, що не без попередньої домовленості з польським королем) і поставив українське військо в катастрофічне становище, а наступного дня затримав при собі Б. Хмельницького. За таких умов наслідки бойових дій під Берестечком були визначені наперед. 30 червня українські полки вирвалися з оточення, але зазнали відчутних втрат. Польська і литовська армії перейшли у наступ і вторгнулися на козацьку територію. Лише в результаті величезної енергії гетьмана і самовідданості народних мас вдалося створити нове військо і в районі Білої Церкви зупинити просування противника. Однак 18 вересня Б. Хмельницький змушений був підписати важкі умови Білоцерківського договору. Автономія української держави зводилася нанівець, а її територія обмежувалася Київським воєводством, удвічі зменшувалася чисельність реєстрового козацтва.

Становище гетьманського уряду здавалося безнадійним. Народні маси рішуче виступали проти умов договору, непокоїлися козацькі полки, почали з'являтися гетьмани-самозванці, які збирали навколо себе незадоволених. З лютого 1652 р. неухильно наростала хвиля антифеодальної боротьби. І велика заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він зумів не допустити громадянської війни. В листі до короля від 15 лютого він попередив польський уряд, що зробить все, щоб уникнути міжусобної боротьби на Україні: «А якщо я чернь покину, не припущу до себе і не допущу сваволі, боюся, щоб вона не вибрала собі іншого гетьмана, а потім змовилась з татарами, що привело б до війни Русі з Руссю... І в. кор. м., п. м. м., і Війську Запорізькому не буде на руку, якщо один народ між собою воюватиме, а другий в. кор. м., п. м., переслідуватиме. До того йдеться, що цього року не обійдеться без заклоту, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам...»¹. Вихід із ситуації Хмельницький вбачав у ліквідації умов укладеного договору, тому таємно розпочав підготовку до наступу на польську армію, що стояла обозом під Батогом на Брацлавщині.

Трагедія 1651 р. серйозно вплинула на оцінку Б. Хмельницьким перспектив існування української республіки. Він остаточно переконався, що Польща і Крим не допустять створення незалежної держави і зрозумів, що реальна ситуація ставила його перед необхідністю визнати протекцію турецького султана або, краще, російського царя. Цей крок давав можливість зберегти автономію козацької України. За даними ксьондза Щилніцького (осінь 1652 р.), «Хмельницький має задум абсолютно і незалежно від жодного монарха панувати (підкреслено мною.— В. С.) і всі ті землі мати у володінні, що починають-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— № 9.

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).—К., 1961.—С. 252.

ся від Дністра і йдуть до Дніпра і далі аж до московського кордону, а якби його Корона стиснула, хоче йти під московську протекцію, як такої ж віри...»²

Виходячи з цього, Б. Хмельницький вносить корективи до зовнішньої політики. По-перше, намагається переконати російський уряд у необхідності якнайшвидшого прийняття України («всієї Малої Русі») до складу Росії. І, що особливо важливо підкреслити, це входження української держави мало відбутися на певних умовах укладеного договору. Так, приймаючи у першій половині липня 1651 р. російського посла Г. Богданова, Б. Хмельницький зауважив, що «всею Малою Русью, духовного чину и светцкого всяких чинов люди, мещане и казаки, дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверженьем... (підкреслено мною.—В. С.)»³ І. Виговський повідомив йому, що в найближчий час сподівається поїхати до Москви для укладення договору: «И он о тех о всех статьях учнет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою (підкреслено мною.—В. С.)»⁴. По-друге, прагнучи будь-що зберегти створену державу, Б. Хмельницький починає обмірковувати і варіант турецького протекторату, про що свідчить його лист від 27 листопада 1651 р. до султана. Відзначаючи, що метою боротьби з Польщею є те, «щоб руський народ був вільний від польської неволі», він недвозначно натякає: «вся Русь... хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості...»⁵

Підготувавшись до походу, гетьман на початку травня 1652 р. залишив Чигирин і раптовим ударом у бою 22—23 травня майже повністю знищив 20-тисячне польське військо під Батогом. Ця перемога викликала масове повстання народних мас на Брацлавщині й Чернігівщині, і до середини червня тут відновлюються українські органи влади. Б. Хмельницький пішов на визнання основних завоювань селянства, що ознаменувало, на мою думку, завершення Селянської війни, яка, на відміну від подібних війн у Європі, завершилася не поразкою, а своєрідним компромісом з панівним класом-станом українського суспільства. Добившись перемоги, Б. Хмельницький робить спробу переконати польський уряд у необхідності проявити політичну мудрість — визнати право на існування незалежної української держави, оскільки спроби відновити панування Польщі приведуть лише до пролиття великої крові з обох боків. «Ми зовсім не сумніваємося,— писав гетьман у середині червня 1652 р. канцлеру,— що й. королівська милість, пан наш милостивий, своєю звичною поблажливістю і особливо милосердям, а в. в. пан, наш милостивий пан, своєю повагою і розсудком угамується й, визнавши нашу правоту, погодиться з нами, що дасть змогу і нам, і Речі Посполитій жити у спокої (підкреслено мною.—В. С.)»⁶

Аналіз джерел підтверджує висловлену в історіографії думку, що на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств (близько 200 тис. кв. км) в основному завершився процес складання національної держави⁷. Вважаю за доцільне висловити кілька міркувань з приводу характерних рис її політичного устрою та соціально-економічних відносин. Оскільки державний апарат формувався на зразок установ, що існували на Запорозькій Січі⁸, то українська держа-

² ЦНБ АН УРСР, ВР, ф. 11, 13700, арк. 20.

³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т.—М., 1953.—Т. 3.—С. 122.

⁴ Там же.—С. 120.

⁵ Документи Богдана Хмельницького.—С. 234.

⁶ Там же.—С. 267—268.

⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С. 231; Смолий В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10.—С. 10—20.

⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.—С. 232.

ва за формою правління і устроєм основних інститутів політичної влади істотно відрізнялася від монархій Європейського континенту — вона була республікою. Враховуючи провідну роль козацтва в її утворенні, можна називати нову державу, яка з'явилася на політичній карті Європи в середині XVII ст., Українською козацькою республікою. Найвищим органом її влади вважалася загальна рада Війська Запорозького. Проте через те, що участь в її роботі козацьких мас не завжди відповідала інтересам старшини, остання намагалася звести роль ради у житті держави нанівець. Гетьман дедалі рідше вдавався до її скликання, а на чільне місце висувається рада козацької старшини, яка збиралася для вирішення важливих питань. Традиційно вона складалася з представників генеральної старшини і полковників, зрідка запрошувалися сотники і найавторитетніші козаки. Рішення ради були обов'язкові для гетьмана. У листі до коронного гетьмана С. Потоцького Б. Хмельницький у березні 1656 р. пояснював йому: «Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушити приватним чином (підкреслено мною.— В. С.)»⁹

Однак це не значить, що гетьман не мав реальної влади: він скликав ради, брав участь в обговоренні і прийнятті рішень, у судочинстві, очолював адміністрацію, військо, організовував фінанси, за участю ради розпочинав війну і вів мирні переговори, керував дипломатичними зв'язками з іншими державами¹⁰. Слід визнати, що Б. Хмельницький зумів добитися величезного авторитету й небаченого раніше зміцнення гетьманської влади. Не без підстав козаки називали його «нашим государем», «великим гетьманом», «найяснішим» тощо. Владний і рішучий, він обережно й повільно, але неухильно проводив політику на обмеження влади старшинської ради і в останні роки свого життя все рідше вдавався до її скликання. За визнанням полковника П. Тетері, «владел всем один, что расскажет, то всем войском и делают»¹¹. Поділяю думку про те, що Б. Хмельницький планував зробити свою владу спадковою¹².

Звертають на себе увагу характерні риси соціально-економічних відносин, що склалися в Українській республіці. По-перше, в результаті селянської війни було, за незначним винятком, ліквідоване велике й середнє землеволодіння українських і польських феодалів, католицької церкви, королівських (державних) маєтків, фільварково-панщинну систему господарства і кріпацтва там, де вони існували до війни. Факти свідчать, що в роки визвольної війни український уряд не поспішав винагороджувати шляхту, що вступила до Війська Запорозького, новими маєтками. В усякому разі мені не вдалося виявити жодного універсалу гетьмана подібного змісту, хоча не виключаю, що незначна кількість їх могла бути. Лише після входження Української республіки до складу Росії окреслюється тенденція до відновлення не лише дрібної, а й середньої земельної власності, щоправда, в основному в північних районах Лівобережної України, де були слабкими позиції козацького землеволодіння. По-друге, основна частина земель вигнаних феодалів перейшла до скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю козацької республіки, а її верховним розпорядником виступав гетьман¹³. Так розпочався процес становлення державно-феодальної власності на землю. По-третє, в Українській республіці помітно зросло землеволодіння православних монастирів. За підрахун-

⁹ Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетр., 1983.— С. 72.

¹⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 236.

¹¹ Акты Южной и Западной России.— СПб., 1879.— Т. 2.— С. 764 (далі — Акты ЮнЗР).

¹² Смолий В. А., Гуржій О. І. Назв. праця.— С. 19.

¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 184—187; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 208.

ками І. П. Крип'якевича, протягом 1648—1657 рр.¹⁴ монастирів одержали 48 земельних володінь¹⁴. По-четверте, почало складатися гетьманське й старшинське землеволодіння. Зауважу, що, ставши гетьманом, Б. Хмельницький не привласнив жодного маєтку. Щодо землеволодія старшини, то джерела не підтверджують поширеної в радянській історіографії думки, ніби в роки війни старшина заволоділа маєтками вигнаної шляхти і перетворилася у феодалів-землевласників. Нами не виявлено жодного гетьманського універсалу про надання представникам старшини земельних володінь. Лише після війни створюються сприятливіші умови для становлення старшинського землеволодіння, яке існувало у двох формах — ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій)¹⁵. Виявилося також, що значно легше було за спиною у гетьмана одержати від царського уряду грамоти на маєтки, ніж ними скористатися, бо, за словами П. Тетері, «в войске де Запорожском владеть им ничем нелзе»¹⁶.

По-п'яте, відбулися серйозні зміни в характері козацького землеволодіння. Як на мою думку, після ліквідації умов Білоцерківського договору завершується процес становлення козацької власності на землі, чому сприяла аграрна політика Б. Хмельницького. Таким чином, було зроблено великий крок по шляху оформлення власності фермерського типу. По-шосте, внаслідок селянської війни шляхом «займанщини» значна частина земель перейшла у користування селян. Незважаючи на те, що селяни мали право продавати й купляти землю, передавати її у спадок, вони не були її власниками, а виступали лише як володільці. Власником землі була молода українська держава, тому існували «військові села», які виникли на звільнених від шляхти землях і належали до військового скарбу, а за користування ними селяни платили податки й виконували на користь держави різні повинності¹⁷. Хоча селянство залишилося експлуатованим класом-станом українського суспільства, в жодному разі не можна ігнорувати величезного прогресивного значення соціально-економічних завоювань, що істотно поліпили його становище: особистої свободи, права вступу до козацького стану, спадкоємного володіння землею й угіддями. У подібному становищі в Центральній і Східній Європі в цей час перебувала лише частина селян Скандинавії, яка також у боротьбі з феодалами відстояла особисту свободу, право на невідчужене спадкове володіння землею, не потрапила у пряму залежність від окремих феодалів і піддавалася експлуатації з їх боку через посередництво апарату держави¹⁸.

Глибокі зміни у формах феодального землеволодіння, антифеодальна боротьба трудящих, соціально-економічна політика уряду Б. Хмельницького не могли не позначитися на процесі формування панівного класу-стану. По-перше, його становили козацька старшина, заможне козацтво, дрібна шляхта, вище й середнє духовенство та міський патриціат. Як бачимо, панівний клас не був представлений феодалами — власниками маєтків, безпосередніми експлуататорами селян і міщан. Визиск трудящих проводився через посередництво державного апарату шляхом збирання податків і виконання державних повинностей. По-друге, процес консолідації ще не завершився, тому

¹⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 175.

¹⁵ Там же. — С. 183—189; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 113—115.

¹⁶ Акты ЮнЗР. — Т. 11. — С. 764—765.

¹⁷ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 165—167; Стецюк К. І. Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648—1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. — К., 1986. — С. 117—120; Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — С. 126—127.

¹⁸ История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. — М., 1986. — Т. 2. — С. 419; Т. 3. — С. 202, 227.

між його окремими групами були гострі суперечності, що негативно позначалося на політичній стабільності. По-третє, існувала відносна соціальна відкритість класу, що давало можливість проникати до його лав представникам трудящих — в основному шляхом проходження козацької служби.

Нарешті, кілька слів про історичні перспективи української держави. Не поділяю висловленого у вітчизняній історіографії міркування, що, мовляв, через незрілість соціально-економічних і політичних умов вона не мала шансів для самостійного розвитку. Це не так! Аналіз політичного устрою, характеру соціально-економічних відносин, що склалися на території козацької України, аж ніяк не свідчить про їхню незрілість чи безперспективність. Навпаки, важливі перетворення в аграрних відносинах, ремеслі й торгівлі, зміни у соціальній структурі суспільства, політичному устрої мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил, буржуазних відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньополітичні умови. І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль.

Пропозиція Б. Хмельницького польському уряду визнати українську державу була відхилена. Уряд почав готуватися до нового наступу, і сейм влітку 1652 р. прийняв рішення створити 50-тисячну армію. Переговори, що розпочалися, велися мляво, оскільки обидві сторони не особливо вірили у можливість досягнення домовленості. В лютому 1653 р. польські підрозділи почали здійснювати каральні рейди на Брацлавщину, а в середині березня перейшло у наступ 8-тисячне військо. Хоча козацький полковник І. Богун змусив противника відступити, воєнні дії призвели до значного спустошення краю. Прорахунок гетьмана в оцінці ситуації в Молдавії викликав серйозне ускладнення міжнародного становища України. Влітку оформляється антиукраїнська коаліція в складі Польщі, Молдавії, Валахії і Трансильванії. Воєнні дії на території Молдавії проти військ коаліції розвивалися невдало. Безрезультатно закінчився похід Б. Хмельницького в травні — червні на територію Поділля. Польський уряд категорично відмовився від продовження переговорів, і за наказом короля українське посольство А. Ждановича, яке прибуло з пропозицією укласти «вічний мир» на основі Зборівського договору, було ув'язнене. Під час переговорів з великим посольством Росії у кінці липня — на початку серпня польська сторона відхилила пропозицію про посередництво царя у справі замирення з Україною на основі Зборівського договору і заявила, що воно можливе лише за умови повної капітуляції Війська Запорозького, фактичного визнання ним «Ординації» 1638 р.

Помітно ускладнюється і внутрішнє становище республіки. Шестирічна війна спустошила її землі. За свідченням наказного чигиринського полковника В. Томиленка, було зруйновано понад 100 міст¹⁹. Внаслідок зuboжіння частина козаків була неспроможна виконувати військову повинність і переходила в стан міщан²⁰. Не можна не погодитися з думкою М. С. Грушевського, що в настроях мас відчувалися втома і зневіра²¹. Тому, прсводячи у серпні — вересні мобілізацію армії, гетьман вперше зустрівся з протидією з боку значної частини населення, яке не хотіло вступати до козацьких полків. І якщо раніше вдавалося зібрати 100-тисячне військо, то тепер з труднощами було зформовано 30—40-тисячну армію²².

¹⁹ Акты ЮнЗР.— Т. 10.— С. 55, 61.

²⁰ Там же.— С. 81.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 613.

²² ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 274/11, арк. 97—97¹; ф. 5 спр. Осолінських № 189/11, арк. 649; Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 430, 437.

У такій обстановці Б. Хмельницький, починаючи з червня, під час переговорів з представниками російського уряду звертає їх увагу на те, що, перебуваючи у тяжкому становищі, Україна змушена буде прийняти турецьку протекцію: «Только де к нам государственной совершенной милости не будет с нашими посланцы, и нам де, кроме турецкого царя, детца негде»²³. Це серйозно стурбувало російський уряд. Одержавши цю інформацію 20 червня, цар через день звернувся до Б. Хмельницького з грамотою, повідомляючи про своє рішення «вас принять под нашу царского величества высокую руку», а 10 липня ця грамота була доставлена в Чигирин²⁴. На початку вересня Б. Хмельницький відправив до Москви Л. Капусту з проханням по допомогу і з дорученням ще раз натякнути про пропозицію султана Порти²⁵. Довідавшись про провал місії великого посольства і провівши переговори з Л. Капустою, російський уряд пішов назустріч клопотанням гетьмана. 1 жовтня Земський собор прийняв рішення: Військо Запорозьке «з городами их и землями принять» до складу Росії, а проти Польщі розпочати війну. 9 жовтня на Україну вирушило посольство на чолі з В. В. Бутурліним для оформлення цього акту²⁶.

Тим часом Б. Хмельницький разом з ханом виступив назустріч польській армії, що в кінці вересня стала обозом в околицях Жванця (на південь від Кам'янця-Подільського). Він відмовляється від наступу на ворожі позиції, слухно вважаючи, що перемоги можна добитися без зайвих втрат — шляхом їх облоги. Із середини жовтня почалися збройні сутички, а в кінці місяця українсько-татарське військо повністю оточило польську армію. На початок грудня становище останньої стало безнадійним, і від катастрофи, вкотре вже, її рятує Іслам-Гірей, який розпочав переговори з Я. Казиміром. Б. Хмельницький, довідавшись у першій половині листопада про рішення Земського собору, відмовився від участі в них. 5 грудня укладається Кам'янецька угода (в усній формі), що передбачала припинення воєнних дій, виплату великої суми грошей хану, дозвіл татарам грабувати українські землі і залишення Війська Запорозького «при давніх вольностях»²⁷.

Після цієї кампанії Б. Хмельницький спішно виїхав до Переяслава, де було вирішено провести раду з питання про прийняття підданства царю. 7 січня він зустрівся тут з російськими послами й, очевидно, ознайомив їх з основними вимогами Війська Запорозького і одержав запевнення, що Олексій Михайлович затвердить їх. Наступного дня відбулася рада, яка прийняла рішення про входження козацької України до складу Російської держави. Однак ця акція ледь не була зірвана через відмову російського посольства присягнути від імені царя на тому, «что ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушать...» Та, враховуючи запевнення В. В. Бутурліна, що цар затвердить усі їх вимоги, старшинська рада пішла на поступки у цьому питанні, присягнувши, із свого боку, разом з козаками на вірність Росії²⁸.

Відзначимо, що в історичній літературі існує чимало різних, часто полярних, оцінок даного політичного акту. Тому, на мій погляд, давно вже назріла необхідність винести цю проблему на обговорення фахівців, щоб проаналізувати всі її аспекти без ідеологічних упереджень і створених заздалегідь логічних схем, а виходячи з конкретно-історичної ситуації середини XVII ст. Висловлю кілька власних мір-

²³ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 302—304, 307, 320—321.

²⁴ Там же.— С. 323—350.

²⁵ Там же.— С. 412.

²⁶ Там же.— С. 413—414, 423—424.

²⁷ Там же.— С. 391—392; ЦНБ АН УРСР, ВР, ф. 11, 13700, арк. 75; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 710—712.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 462—466.

кувань. По-перше, аналіз розвитку подій визвольної війни дає підстави стверджувати, що рішення Переяславської ради не мало випадкового характеру, не було інтригою купки старшини чи наслідком підступних намірів Росії, а зумовлювалося необхідністю збереження автономії утвореної національної держави. Іншого виходу не існувало. Наявних сил для того, щоб вирватися з фатального для історії українського народу трикутника: Річ Посполита — Османська імперія — Росія, не було*.

По-друге, джерела не підтверджують висловленої у 50—60-і рр. у радянській історіографії думки, що ця рада була «всеукраїнською» і «народною». Справа в тому, що на ній не було представників від населення Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств — понад третини тогочасної України. Тому радою передбачалося входження до складу Росії не всіх етнічноукраїнських земель, а лише території Української козацької республіки, що виникла на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Крім того, на раді було представлено лише козацтво, щодо міщан, селян і духовенства, то їх не запрошували на цю акцію, і ми не виявили джерел, які б свідчили про їхню участь в ній. Тому доцільно охарактеризувати її як представницьку козацьку раду, в якій дозволялося взяти участь усім бажаючим мешканцям Переяслава та прибулим до нього особам.

По-третє, не до кінця з'ясованим залишається питання про правовий аспект входження козацької України до складу Росії. В літературі існують різні оцінки (інкорпорація, унія, васалітет, протекція та ін.), в радянській історіографії з 50-х рр. утвердилася думка, що мало місце возз'єднання України з Росією. Проте останнє поняття не відбиває суті цієї події — воно має не науковий, а ідеологічно-політичний зміст**. Адже «возз'єднання» означає з'єднання складових частин того, що становить собою єдине ціле. В даному разі мало місце не возз'єднання окремих частин Російської держави чи державних утворень російського народу, а входження на певних умовах до складу Росії держави, створеної іншим, хоч і етнічно близьким, народом.

Для з'ясування суті проблеми важливо визначити, на яких умовах козацька Україна входила до Росії. Аналіз джерел свідчить, що під час переговорів у Переяславі представники російського уряду дали усні запевнення і гарантії, що Олексій Михайлович задовольнить права й привілеї Війська Запорізького в більшому обсязі, ніж польські королі²⁹. Таким чином, хоч і не у письмовій, а в усній формі, все ж російська сторона взяла на себе певні зобов'язання перед українським урядом. І, справді, цар затвердив, з деякими поправками, «статті» Б. Хмельницького, які юридично оформили й закріпили політико-правовий статус козацької України в складі Російської держави. Тому повністю поділяю думку А. Яковліва про те, що, незважаючи на особливості форми (відсутність єдиного акту, «прохання» — з одного боку та «милість», «пожалування» — з другого), акти, якими обмінялися обидві сторони, за своїм змістом становили собою не що інше, як договір Війська Запорозького з Росією. Адже не випадково в резолюціях царя на «статті» Ю. Хмельницького у 1659 р. і навіть в указі Петра I від 29 квітня 1722 р. акт 1654 р. називається договором³⁰.

* Вважаю слушним зауваження П. Феденка, що «Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була, так би мовити, «запрограмована» / Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінки досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя.— 1990.— 19 серпня).

²⁹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 321.

** Уперше наукову необґрунтованість даного поняття переконливо довів відомий дослідник М. Брайчевський / Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? // Культура і життя.— 1990.— 1 липня, 8 липня).

³⁰ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1927.— С. 588—592.

Не спiniaючи окремо на характеристиці змісту затверджених російським урядом «статей» Б. Хмельницького (він відомий з численних публікацій), зауважу, що вони передбачали визнання за козацькою Україною створеного у межах її території політичного устрою, суду і судочинства, адміністративного поділу, армії, соціально-економічних відносин, незалежності у проведенні внутрішньої політики. Єдиною сферою, де частково обмежувався суверенітет України, були її відносини з іншими державами. Крім цього, вона повинна була виплачувати російській скарбниці певну суму своїх доходів. Подібний статус (майже незалежної держави) свідчить, що Україна мала щось більше, ніж звичайну автономію чи навіть протекторат. Адже останній передбачає таку форму залежності, за якою одна держава («протектор») бере на себе здійснення функцій зовнішніх відносин іншої держави («протегованої»), захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи через свого резидента. В даному разі російський уряд таких прав не мав. Козацька Україна одержала більші права, ніж їх мали Молдавія, Валахія чи кримське ханство в складі Османської імперії. Тому висловлю припущення, що згідно з договором 1654 р., незважаючи на визнання верховенства корони Романових, Українська держава ввійшла до складу Росії не стільки на принципах протекторату, скільки конфедерації.

Після завершення переговорів з російським урядом Б. Хмельницький зосереджує всі зусилля на розв'язанні наступного, вкрай важливого завдання — возз'єднання з козацькою Україною західноукраїнських земель. Розуміючи, що без розгрому Речі Посполитої цього не досягнути, він намагається відірвати від неї Молдавію, Валахію і Трансильванію, а також не допустити укладення антиукраїнського і антиросійського воєнно-політичного союзу Польщі з Кримським ханством. Переговори з Кримом відбувалися у напруженій обстановці. На середину травня 1654 р. гетьману стало ясно, що майже немає шансів домогтися нейтралітету хана у війні з Польщею, і слід готуватися до відбиття комбінованого удару противника з північного заходу і півдня. Власних сил для цього було замало, тому він звертається до Росії з проханням надіслати на допомогу війська. Зміна міжнародної ситуації вимагала від російського уряду внесення істотних коректив до прийнятого плану ведення воєнних дій, яким передбачалося завдати основного удару в напрямку Смоленська і здійснювати наступ на Білорусію. Тепер ставало ясно, що доля кампанії вирішуватиметься на території України. Проте російський бюрократичний апарат виявився неспроможним реально оцінити масштаби небезпеки польсько-кримського союзу і переорієнтуватися. Мало цього, для проведення операції в Білорусії гетьман змушений був відправити туди 18-тисячну армію І. Золотаренка, що серйозно ослаблювало сили України³¹. Ці прорахунки російського командування коштували життя і волі сотням тисяч українців.

Тим часом переговори між Польщею і Кримом завершуються укладенням «вічного договору», що передбачав подання взаємної військової допомоги проти ворогів. 10 липня король і сенатори присягнули на вірність договору, а кримський уряд через смерть Іслам-Гірея затвердив його лише в першій половині листопада. Відразу ж після цього на допомогу польському війську було відправлено кілька десятків тисяч татар³². Оскільки російське командування не мало чіткого плану дій на Україні, було втрачено сприятливий час для нас-

³¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 344—345.

³² Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 762—765; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе.— М., 1981.— С. 51; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— М., 1987.— С. 86—88.

тупу, і лише в кінці серпня, коли вже завершувалося зосередження польської армії, Б. Хмельницький одержав відповідне розпорядження. Довідавшись, що обіцяне гетьману прибуття російського війська у район Луцька зірвалося, а також, що і на південних рубежах України з'явилися татарські загони, в кінці вересня він повернувся з-під Бердичева назад і зупинився у районі Білої Церкви. Звідси гетьман безупинно посилав гінців до царя і командуючого російськими військами В. Б. Шереметєва, бажаючи подати допомогу. Однак лише в другій половині грудня 9—10-тисячне російське військо виступило на Україну.

Скориставшись бездіяльністю українсько-російського війська, польське командування в середині листопада віддало наказ 30-тисячній армії розпочати наступ. Вторгнувшись на Україну, жовніри «вогнем і мечем» почали відновлювати панування Польщі. Непокірні міста знищувалися, як це мало місце з Бушею, Тиманівкою, Демівкою, Холдаківкою та багатьма іншими. До середини лютого 1655 р. було зруйновано близько 50 міст. Лише протягом тижня в кінці грудня жовніри вбили понад 20 тис. мешканців Брацлавщини. Рятуючись від смерті, 10 тис. подолян переселилося в межі Молдавії³³. Після об'єднання в кінці 1654 р. польсько-татарських військ вони виступили у напрямку Умані. Із свого боку, дочекавшись прибуття 13 січня російських полків, Б. Хмельницький, не гаючи часу, виступив назустріч ворогу. Кровопрлитна битва 19—22 січня під Охматовим не виявила переможця. Зазнавши тяжких втрат, жодна із сторін була неспроможною продовжувати наступальні дії. Польсько-татарська армія повертається на Брацлавщину. Польське командування вирішило розрахуватися за допомогу з союзниками «живим товаром», дозволивши брати ясир. Почалася одна з найстрашніших сторінок в історії східного Поділля. До середини березня, за даними виконуючого обов'язки командуючого польським військом чернігівського воєводи К. Тишкевича, який подавав допомогу татарам у захопленні міст, було повністю спустошено і спалено 270 населених пунктів, знищено 1 тис. церков, взято в ясир близько 200 тис. людей, вбито майже 10 тис. маленьких дітей. Як повідомляв він Б. Хмельницькому, «сотое место едва цело остало, людей не спрашивай — пошли в неволю и идет без числа»³⁴.

Навесні міжнародна обстановка для України почала поліпшуватися. Швеція, готуючись до війни проти Польщі, звернулася до Росії з пропозицією укласти союз, а також встановила контакти з Б. Хмельницьким. Водночас турецький уряд починає шукати шляхів до порозуміння з українським урядом, намагаючись схилити його до прийняття протекторату султана. У зв'язку з цим Криму було наказано не втручатися у війну України з Польщею. Намагається відновити союз з Україною і Д'єрдь II Ракоці³⁵. Гетьман доброзичливо прийняв турецьке і трансильванське посольства, в другій половині травня направив посла до шведського уряду, схиляючи його до вступу у війну проти Речі Посполитої.

Дочекавшись підходу російської армії В. В. Бутурліна, 1 липня Б. Хмельницький вирушив проти польського війська, просуваючись у напрямку Кам'янця-Подільського, куди і прибув на початку серпня. Там він прийняв шведського посла, від якого довідався про початок війни Швеції з Польщею (8 липня). Під час переговорів було досягну-

³³ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 729—731; 734; спр. Оссолінських № 5768/1.—Т. 4, арк. 105; Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1016—1039; Jemiołowski M. Pamiętnik...—Lwów, 1850.—S. 49.

³⁴ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 5769/III, арк. 1090—1091; ЦНБ УРСР, ВР, ф. 11, 15558, арк. 98.

³⁵ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 5768/1.—Т. 4, арк. 137, 168, 205; ЦНБ АН УРСР, ВР, ф. 11, 13702, арк. 12—13; ф. 11, 15564—15570, арк. 59; Акты ЮзР.—СПб., 1889.—Т. 14.—С. 559—564; Заборовский Л. В. Указ. соч.—С. 115—129; Санин Г. А. Указ. соч.—С. 75—76, 106.

то домовленості, що всі українські землі належатимуть козакам, а шведські війська не перейдуть Вісли³⁶. Тому в 20-х числах серпня гетьман вирушив до Львова, а 19 вересня українські й російські полки розгромили під Городком польську армію С. Потоцького. Почалася облога Львова. Прагнучи взяти під свій контроль західний регіон України, Б. Хмельницький направив до його західних кордонів з'єднання на чолі з Д. Виговським і П. Потьомкіним. Поділяю міркування М. С. Грушевського, що у такий спосіб гетьман хотів засвідчити козацьке право на західноукраїнську територію³⁷.

Однак трапилися події, що перешкодили політичним планам гетьмана. Легкі перемоги Карла X Густава викликали в нього ейфорію і він вирішив переглянути домовленість з Б. Хмельницьким, оскільки, на його думку, відпала потреба в козацькій допомозі. Він зажадав встановити свою владу над західним регіоном України, а тому послав гінця до гетьмана з вимогою зняти облогу Львова і заявив свої претензії на землі Белзького, Руського і Волинського воєводств. Зрозуміло, що цей підступний вчинок Карла X викликав в Б. Хмельницького глибоке обурення³⁸, однак йти на загострення відносин з Швецією було вкрай небезпечно, тому він вирішив відступити, сподіваючись на розв'язання цього питання шляхом переговорів. Д. Виговському і П. Потьомкіну було наказано повертатися до обозу, прискорено переговори з міською верхівкою Львова з приводу виплати викупу, а щоб уникнути здачі Львова шведам, гетьман під час зустрічі з керівником залоги К. Гродзицьким натякнув на можливість свого замирення з Польщею³⁹. Провів він переговори з послом Я. Казимира С. Любовицьким, під час яких підкреслив, що укладе мир з Польщею і подасть їй допомогу за умови, якщо її уряд відмовиться від претензій на Русь і віддасть її козакам по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль⁴⁰. 21 жовтня надійшло повідомлення про вторгнення кримського хана на українські землі і просування орди у напрямку Львова. Тому в кінці місяця українсько-російське військо залишає Львів і вирушає на територію козацької республіки. Спроби татар в боях під Залозцями і під Озерною розгромити гетьмана зазнали невдачі, і 12 листопада з ханом укладається договір, що передбачав нейтралітет Кримського ханства⁴¹.

В кінці року чітко окреслюється ще один несприятливий для програми об'єднання українських земель фактор. Справа в тому, що російський уряд, занепокоєний успіхами Швеції у Польщі та її прагненням утвердитися на Балтійському узбережжі, вирішив піти на зближення з обезкровленою, як він вважав, Польщею, тим більше, що через литовського магната В. К. Гонсевського йому було підкинута спокуслива надія на можливість обрання Олексія Михайловича на польський трон після смерті Я. Казимира. Кидається у вічі надмірна поспішність, з якою російський уряд у жовтні пішов назустріч пропозиціям австрійського посольства помиритися з Річчю Посполитою і розпочати воєнні дії проти Швеції. В кінці грудня шведським послом було оголошено про відмову від подальших переговорів з питання укладення союзу. Не може не вражати політична легковажність російських політиків: маючи серйозні успіхи на білоруському і литовському театрі

³⁶ Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1131; Kubała Z. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656.—Lwów, 1913.—S. 297.

³⁷ Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1128.

³⁸ Документи Богдана Хмельницького.—С. 457; Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1131; Kubała Z. Wojna szwecka...—S. 297; Kubała Z. Wojna moskiewska r. 1654—1655 // Szkice historyczne.—Kr., 1910.—Ser. 3.—S. 312, 315.

³⁹ ЛНБ АН УРСР, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 5768/1 т. 4, арк. 653; Kubała Z. Wojna moskiewska...—S. 314.

⁴⁰ Грушевський М. Назв. праця.—Т. 9.—Ч. 2.—С. 1132—1135; Дорошенко Д. Назв. праця.—С. 42.

⁴¹ Саннин Г. А. Указ. соч.—С. 109—113.

воєнних дій, вигідні пропозиції потенціального союзника в особі Швеції, вони, не з'ясувавши навіть умов польського уряду, пішли на згоду припинити наступальні дії. В другій половині травня 1656 р. в Москві оголошується початок війни з Швецією⁴². І це за умови, коли Росія не заручилася підтримкою жодного з союзників у Європі, не уклала вигідного для себе миру з Польщею. Даний крок російського уряду я розглядаю як одну з найбільших політичних помилок російського уряду протягом всього XVII ст., внаслідок якої серйозно змінилася обстановка на театрі воєнних дій у Східній Європі. Це дало можливість Польщі мобілізувати свої сили проти Швеції й добитися перемоги і водночас стало причиною національної трагедії України — Андрусівського договору 1667 р.

Довідавшись на початку червня про зміну зовнішньополітичного курсу Росії, Б. Хмельницький у своїх листах прагнув переконати її уряд у помилковості обраного шляху, оскільки Польща у такий спосіб хоче лише виграти час, а згодом розпочати наступ. В одному з них попереджав, «чтоб ваше царское величество ляхом ни в чем не верил, понеже они съезд хотят продлить, а с королем свейским помирится, а помирясь, о нас промышлять...»⁴³. А якщо переговори все ж розпочнуться, радив добиватися включення до складу Росії усіх українських земель, «чтоб рубеж княжества Росийского по Вислу реку был аж до венгерские границы»⁴⁴. Однак гетьман не дуже вірив у можливість їх успішного для України завершення і тому вирішив, всупереч позиції російського уряду, добиватися поставленої мети в союзі з Швецією і Трансильванією. В кінці серпня українське посольство повідомило Д'єрдя II Ракоці про готовність піти на укладення договору і подати йому військову допомогу, але заждало за це «всю Русь до Вісли»⁴⁵. Цей договір було укладено.

Складніше розвивалися стосунки із Швецією. Наростання національно-визвольної боротьби польського народу і вступ у війну Росії погіршили становище Карла X Густава і тому він був зацікавлений в українській допомозі. Пожваблюється листування короля з гетьманом, а у вересні він направив до Б. Хмельницького посольство Г. Веллінга, яке добивалося розриву відносин України з Росією і виділення для короля 30-тисячного козацького війська. Із свого боку, він засвідчував визнання «повністю вільної держави», ні від кого не залежної, у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Щоправда, певний час вона мала перебувати під протекцією Швеції. До того ж, питання про входження до складу держави західноукраїнських земель обходилося мовчанкою. Не вирішувалося воно і в жодному варіанті «проекту союзу»^{45-а}. Факти свідчать про нещирість позицій правителів Швеції і Трансильванії щодо українського уряду. Так, відповідно до укладеного в кінці листопада в Радноті шведсько-трансильванського договору, що передбачав розподіл земель Речі Посполитої, українські землі, за винятком тих, де існувала козацька держава, мали відійти у володіння Д'єрдя II Ракоці⁴⁶.

Тим часом, 12 серпня у Вільно розпочалися переговори між російськими і польськими дипломатами при посередництві австрійського посольства. Українська делегація, очолювана сотником Р. Гапоненком, до участі в них допущена не була. Переговори показали, що поль-

⁴² Саннин Г. А. Указ. соч.— С. 78—79, 170; 177—178; Kubała Z. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657.— Lwów.— S. 28—29.

⁴³ Документи Богдана Хмельницького.— С. 502.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1307.

^{45а} Архив ЮЗР.— Т. 6.— Ч. 3.— К., 1908.— С. 154—162; 167—170; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1279—1290; Kubała Z. Wojna brandenburska...— S. 101—102.

⁴⁶ Kubała Z. Wojna brandenburska...— S. 131—132.

ський уряд і не збирався поступитися територією Литви, Білорусії та України, а обрати царя на польський трон погоджувався лише в разі укладення миру на умовах Поляновського договору. Врешті-решт, наприкінці жовтня укладається перемир'я, за яким передбачалося: вибори царя на польський трон на сеймі із застереженням, що він зможе зайняти його лише після смерті Я. Казимира; спільні воєнні дії проти Швеції і Бранденбурга. Поділяю висловлену в історіографії думку про негативні наслідки перемир'я для Росії, що потрапила у міжнародну ізоляцію⁴⁷.

Оскільки російський уряд не повідомив гетьмана про результати переговорів у Вільно, в другій половині листопада в Чигирині почали поширюватися чутки, наче російський уряд погодився повернути Польщі Україну, що викликало глибоке обурення в гетьмана й старшини. Не особливо проявив ситуацію і приїзд на початку грудня російського гінця І. Фомина, який привіз царського листа. Відповідаючи Олексію Михайловичу, Б. Хмельницький недвозначно заявив, що козаки не визнають укладеного перемир'я: «неправды ляцкой мы ляхом никакими мерами верити не можем...»⁴⁸. У кінці грудня він відправив на допомогу Д'єрдю II Ракоці, який готувався розпочати наступ на Польщу, козацький корпус на чолі з А. Ждановичем⁴⁹. У другій половині січня 1657 р. гетьман прийняв шведського посла Г. Веллінга. Скликана для обговорення запропонованих ним умов укладення договору старшинська рада вирішила його не підписувати, оскільки в ньому не вирішувалося питання про долю західних районів України. Як повідомляв Г. Веллінг Карлу X Густаву, старшина вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в. кор. в. не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу (підкреслено мною.—В. С.)»⁵⁰. Нічого не добившись, шведський посол 24 січня залишив Чигирин.

Вже будучи смертельно хворим, постійно прикутим до ліжка, Б. Хмельницький продовжував з винятковою наполегливістю добиватися поставленої мети — змусити польський уряд зректися посягань на українські землі (для цього він погодився на переговори з австрійським посольством П. Парцевича і польським послом С. К. Беневським). Б. Хмельницький повідомив австрійського імператора про згоду на його посередництво у налагодженні відносин України і Польщі, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави (підкреслено мною.—В. С.)»⁵¹. У листуванні з литовським магнатом П. Сапегою гетьман зауважував, що він не проти перспективи замирення з Річчю Посполитою, але «серйозно заявляємо, що не погодимося, ані дозволимо того, що може бути нехтуванням або зневагою наших вольностей»⁵². Рішуче протидіяв гетьман найменшим спробам російського уряду обмежити прерогативи керівництва України, визначені Переяславським договором. Так, під час переговорів з посольством Ф. Бутурліна на початку червня 1657 р. він аргументовано захистив своє право на відносини з сусідніми державами і піддав гострій критиці зовнішньополітичний курс Росії; відмовився дозволити перебування російських воєвод у Чернігові, Переяславі та Ніжині; заборонив роздавати землю стрільцям у Києві тощо⁵³.

⁴⁷ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года).— Саратов, 1960.— С. 43—44; Саннин Г. А. Указ. соч.— С. 180.

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького.— С. 548—550.

⁴⁹ Там же.— С. 551; Акты ЮнЗР.— СПб., 1875.— Т. 8.— С. 393; Грушевський М. Назв. праця.— С. 1312.

⁵⁰ Архив ЮЗР.— Т. 6.— Ч. 3.— С. 202—206; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1328—1329.

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 578.

⁵² Там же.— С. 585.

⁵³ Акты ЮнЗР.— Т. 3.— С. 562—580.

В першій половині червня Б. Хмельницький прийняв посольства із Швеції та Трансильванії. Послу Карла Х Г. Лілієнкроні було заявлено про намір «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями». Він також дав зрозуміти трансильванському послу Ф. Шебеші, що не може бути й мови про передачу земель на схід від Вісли у володіння Д'єрдя II Ракоці⁵⁴. На жаль, 27 липня гетьман вмер, а його наступники виявилися неспроможними довести справу створення незалежної Української держави до успішного кінця.

Підсумовуючи діяльність Б. Хмельницького на ниві державного будівництва, ми маємо підстави вважати його творцем української національної держави, боротьба за незалежність якої відіграла винятково важливу роль у розвитку національної самосвідомості українського народу. В розробці гетьманом програми державного будівництва та боротьбі за її реалізацію можна виділити такі основні етапи:

Перший (лютий — вересень 1648 р.) — формується ідея автономії для козацького регіону (центральна і південна частина Київського воєводства) в складі Речі Посполитої;

Другий (вересень 1648 — серпень 1649 рр.) — завершується процес розробки політичної програми, яка вперше в історії української політичної думки передбачала створення незалежної держави в межах усіх етнографічних земель України; усвідомлюється право на територіально-етнічну спадщину Київської Русі («по тем границам, как владели благочестивые великие князи»);

Третій (серпень 1649 — червень 1651 рр.) — крах внаслідок позиції Кримського ханства спроб добитися реалізації програми створення незалежної національної держави;

Четвертий (липень — 1651 — березень 1654 рр.) — невдачі у боротьбі за збереження автономії козацької України в межах Речі Посполитої і пошук оптимального варіанту шляхом прийняття протекції російського царя чи турецького султана. Укладення Переяславського договору з Росією про входження української держави до складу Росії в основному на принципах конфедерації;

П'ятий (березень 1654 — липень 1657 рр.) — боротьба уряду Б. Хмельницького за возз'єднання земель західного регіону України з козацькою республікою, спочатку (березень 1654—травень 1656 рр.) в союзі з Росією, а пізніше (червень 1656 — липень 1657 рр.) в коаліції із Швецією і Трансильванією та її невдача.

Одержано 02.02.91

Освещаются малоизученные в отечественной науке вопросы формирования украинской государственности. В частности, идет речь о государственном строительстве на Украине в середине XVII ст.

⁵⁴ Архив ЮЗР.— Т. 6.— Ч. 3.— С. 294—297; Грушевський М. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 2.— С. 1432—1436.